

ARCHITEKTONICZNE TRANSFORMACJE VILLA REGIA W CZASACH WAZÓW

ARCHITECTURAL TRANSFORMATIONS OF THE VILLA REGIA DURING THE TIME OF THE VASAS

Tadeusz Bernatowicz

Uniwersytet Łódzki

e-mail: tadeusz.bernatowicz@uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0002-8674-5307

ABSTRACT

This article summarizes the discussion on the dating and authorship of the design of the Villa Regia palace in the vicinity of Warsaw and centres attention on the figure of Ladislas IV as the person who initiated the construction of the villa for Queen Cecilia Renata. In a later part of the study, the author reconstructs the stages of the palace's construction in the years 1636–1643. He also refers to previous reconstructions of the seventeenth-century form of the Vasa palace, revising and verifying them, and reconstructs the form of the building in its earliest period. In the second part, he sheds light on the issue of the Roman origins of the architecture and its Polish affinities (the floorplan – the structure – the tower projections – the loggia – the stairs – the attic), he gives a profile of Costante Tencalla – the author of the palace's design. The article culminates with a reconstruction of the course of the rebuilding of the residence following the Swedish Deluge (by Isidoro Affaitati) and the form of the building when it belonged to the Sobieski family.

KEYWORDS

Kazimierzowski Palace; Villa Regia; Warsaw, palace; residence; Ladislas IV; Cecilia Renata; Jan II Kazimierz; Swedish Deluge; Costante Tencalla; Isidoro Affaitati; villeggiatura; Jakub Ludwik Sobieski

Villa Regia, nazywana także Pałacem Kazimierzowskim, zajmuje w dziejach polskiej kultury miejsce wyjątkowe. Jej królewski status określili kolejni właściciele: Władysław IV i jego żony Cecylia Renata Habsburżanka oraz Ludwika Maria Gonzaga, a następnie Jan II Kazimierz i Jan III Sobieski. Przez dziesięciolecia dzieje willi-pałacu nierozzerwalnie związane były z wydarzeniami politycznymi, kulturalnymi i naukowymi Rzeczypospolitej i Warszawy¹. Charakter miejsca znakomicie prezentuje Stanisław Herakliusz Lubomirski, który rozmowę Artaksesa z Ewandrem umieścił w ogrodzie przy Pałacu Kazimierzowskim:

[1] Przy pałacu królewskim, tam kędy tylny prospekt najpiękniejszy rząd okien ku Wiśle podaje, jest jedno wesołe wyście, co chociaż do ogrodu przyłączone, a przecię niejako oddalone bokiem od ogrodu, miłą osobność sprawuje. To, bukszpanowym parterem i sawinami na kształt cyprysów wyniosłemi wysadzone, kamienna balustrata wokoło ogradza, że kto się na niej wesprze, ten z góry pochodzistej na kształt skarpy oschłe od wiślnych wód piaski daleko okiem odkrywa. Tam niejeden z przedniejszych ludzi Królestwa często, lubo sprawami zaprzątniony spoczywa, lubo też nie tylko widzeniem oko pasąc, ale i myślom pokarm dając, albo z towarzyszem rozmową bawi się, albo dworskich napaści syty krótkiej spokojności – póki mu jej albo czas, albo potrzeba, albo importun nie przerwie – łagodnie zażywa. [2] To miejsce, nie prostego gminu *retirata*, gdyby mówić wprzód mogło, a potem chciało, o, jako wiele powiedziałoby, co tam od chodzących i przechadzających napilo w się dyskursów. Tam bowiem i interesa Królestwa nieraz namówione, i poselstwa, i instrukcje często stanowione, i wojny, i pokoje traktowane, i rady, i namowy, i fakcje. I ugody, i amory, i mądre rozmowy, i rzadkich nauk ciekawe powieści. Krótko mówiąc: co kilku królów i królowych niepospolitych w Europie dworów, z obojga płci osób znaczne zebranie namówić, naprawić, nagadać mogło dotychczas rzadkiego, mądrego, skrytego, ciekawego, dowcipnego w naukach, przyrodzeniu, komplementach, żartach, powieściach politycznych i moralnych, inwencyjach, sekretach i wszelakich roztropanych zabawach, to ob. tam zostaje schowane i złożone, że o tym miejscu bezpiecznie się może powiedzieć: *Hic locus est quem, si verbis audacia detur, / haud timeam magni dixisse Palatia caeli*. To prawdziwie jest miejsce, o którym się godzi / rzec śmieie, że o lepszą z samym niebem chodzi – Ovid[ius] „Met[amorphoses]” lib[er]1.²

¹ Bibliografia dotycząca wspomnianych zagadnień jest obszerna. Stan badań relacjonują katalogi kolejnych wystaw. *Sztuka dworu Wazów w Polsce*, kat. wyst., red. A. Fischinger, Kraków: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1976; *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, kat. wyst., red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1996; *Orzeł i Trzy Korony. Sąsiedztwo polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, kat. wyst., red. K. Potuljan, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2002; *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, kat. wyst., red. J. Żukowski, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019. Zob. K. Targosz, *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1646–1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2015.

² S.H. Lubomirski, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, wyd. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 2006, s. 11–12. Autorka wydania bodajże jako pierwsza utożsamia miejsce rozmowy z ogrodem przy Villa Regia.

Budowla powstała we wspólnym okresie rozwoju architektury w Polsce, zwłaszcza rezydencjonalnej, odzwierciedlającej europejskie horyzonty artystyczne polskich królów i elit władzy. Mimo licznych badań nad tą epoką podejmowanych przez uczonych kolejnych pokoleń jej dorobek architektoniczny pozostaje nadal tematem jedynie zarysowanym. Główny problem zawiera się w atrybucjach zrealizowanych projektów. Dysponujemy bogatym materiałem biograficznym architektów, jak i wiedzą o budowlach tego czasu, ale brakuje źródeł, by przekonująco złączyć określone dzieła z ich projektantami. Brak weryfikacji badań prowadzonych w XX w. na podstawie XIX-wiecznego modelu badawczego zakładającego, iż autorem projektu realizacyjnego obiektu jest jedna osoba, spowodował opieranie atrybucji na kruchych podstawach, bez krytycznej analizy i weryfikowania warstw badawczych: wyrobienia artystycznego zlecniodawcy, badań reliktyw materialnych, źródeł archiwalnych i kontekstu kulturowego. Pomijano również wpływ skomplikowanego procesu inwestycyjnego na autorstwo projektu i kształt danej budowli. Artykuł stanowi próbę krytycznego uporządkowania wiedzy o Pałacu Kazimierzowskim i wytyczenia nowych horyzontów badawczych.

DOTYCHCZASOWA DYSKUSJA NAD DATOWANIEM I AUTORSTWEM PROJEKTU VILLA REGIA

W 1967 r. Wanda Szaniawska w dociekliwej rozprawie poświęconej kształtowaniu się zabudowy Krakowskiego Przedmieścia, nie podając podstawy, przyjęła czas powstania Villa Regia na lata 1634–1641 oraz daty przebudowy na ok. 1652 i 1660 r.³ Uznał to, nie podejmując dyskusji, Adam Miłobędzki⁴. Badacze ci nie zajęli stanowiska w sprawie autorstwa projektu budynku. Jerzy Kowalczyk natomiast w przekrojowym artykule o willach w Polsce skonstatował enigmatycznie: „w okresie budowania w 1637”⁵. Jolanta Putkowska, pierwsza monografistka Villa Regia, przed kilkudziesięciu laty, bo w 1978 r., wyodrębniła kilka faz kształtowania się architektury pałacu. Przyjęła, że pierwszy etap budowy rozpoczął się w czasach Zygmunta III Wazy, ok. 1626 r., a zakończył się w 1637 r. w momencie ślubu Władysława IV z Cecylią Renatą Habsburżanką. Autorka wyraziła opinię, że „budowę pałacu [...] według jednolitego projektu rozpoczął najprawdopodobniej Zygmunt III [...] możliwe, że król przed śmiercią w 1632 r. rozpoczął tę inwestycję”⁶. Badaczka oparła się na wcześniejszych przekazach Aleksandra Kraushara⁷, Franciszka M. Sobieszczańskiego⁸ i Władysława Tomkiewicza⁹. Zainicjowanie budowy przez

³ W. Szaniawska, *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 29, 1967, s. 304.

⁴ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980, s. 204.

⁵ J. Kowalczyk, *Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 21, 1976, z. 4, s. 307.

⁶ J. Putkowska, *Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 28, 1978, z. 4, s. 281.

⁷ A. Kraushar, *Pałac Kazimierzowski*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 2, 1898, s. 961.

⁸ F.M. Sobieszczański, *Kronika gmachów Uniwersytetu Warszawskiego*, w: *idem*, *Warszawa. Wybór publikacji*, t. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967, s. 65–69.

⁹ W. Tomkiewicz, *Warszawa w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 72, 1965, nr 3, s. 591.

Zygmunta III przyjęte przez przywołanych badaczy nie było oparte na materiałach źródłowych, lecz jedynie na przypuszczeniach. Badaczka zasugerowała Jana Baptistę Trevana (Giovanniego Battistę Trevana) jako autora projektu¹⁰, w ówczesnej opinii naukowej uchodzącego za pierwszoplanowego architekta królewskiego. Wyodrębniona druga faza to rzekoma przebudowa po ślubie Władysława IV w 1637 r. Ten budynek zdewastowały wojska szwedzko-brandenburskie w 1657 r. „Trzecia forma rezydencji” miałaby obejmować odbudowę po zniszczeniach szwedzkich między 1660 r. a abdykacją króla w roku 1668 (Ludwika Maria zmarła wcześniej, w 1667). Za aktywnych przy tej odbudowie uznano inżyniera i architekta Isidora Affaitatię oraz architekta i omniinukowca Tytusa Liwiusza Burattiniego. Zdaniem Mariusza Karpowicza Villa Regia miała powstać między 1626 a 1632 r. według projektu Mattea Castella, podobnie jak Zamek Królewski w Warszawie i Zamek Ujazdowski, uważane przez niego za dzieła tego architekta¹¹. W innej pracy podjął on temat autorstwa odbudowy po 1660 r., przypisując udział w niej Isidorowi Affaitatiemu¹² i powołując się przy tym na opinię Władysława Tomkiewicza. Niemniej ten ostatni uczony wyraził tylko przypuszczenie bez odwołania się do źródła, że budowlę „Jan Kazimierz [...] po ostatnim pożarze (1660) odbudował i rozszerzył pod kierunkiem, jak się zdaje [sic!], nadwornego architekta Affaitati”¹³. W kolejnej pracy Putkowska utrzymała wcześniejsze datowanie obiektu, ale jako jego ewentualnego projektanta widziała Mattea Castella lub Constantego Tencallę, konstruując swoją opinię na podstawie „jednakowych cech stylistycznych obecnych we wszystkich trzech głównych budowlach królewskich”, tzn. Zamku Królewskim, Zamku Ujazdowskim i Pałacu Kazimierzowskim; nie zaprezentowała jednakże szczegółowego uzasadnienia¹⁴. Należy zatem wnioskować, iż nowa atrybucja odnosi się do przyjętej przez nią pierwszej fazy Villa Regia z lat 1626–1637. Juliusz A. Chrościcki wielokrotnie podejmujący tematykę fundacji artystycznych Wazów i koncentrujący się na zagadnieniach ideologii dynastycznej zgodził się z założeniami Putkowskiej¹⁵, choć w innych pracach traktujących o funkcjonowaniu dworu Władysława IV uznaje za realne istnienie pałacu od 1636 r.¹⁶ Nową wersję zaproponował, bez uzasadnienia, Adam Miłobędzki, oceniając, że budowę rozpoczęto w 1628 r., a „główny jej etap” przypadł na lata „1634–1652 [sic!]”¹⁷. Z kolei w częściowo zbiorowym opracowaniu *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku* znalazła się informacja o dekoracji kamie-

¹⁰ Putkowska, *op.cit.*, s. 279–302. Datowanie to badaczka utrzymała w kolejnych pracach: *eadem*, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 60; *eadem*, *Pałac Kazimierzowski*, w: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Miziołek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003, s. 205.

¹¹ M. Karpowicz, *Królewski Zamek Wazów w Warszawie. Wartości artystyczne*, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1987, s. 40.

¹² *Idem*, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011, s. 37.

¹³ *Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII*, opr. W. Tomkiewicz, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1952, s. 55.

¹⁴ Putkowska, *Architektura Warszawy...*, s. 66.

¹⁵ J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983, s. 123.

¹⁶ *Idem*, *Naukowo-literackie środowisko Villa Regia*, w: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Miziołek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003, s. 83–100.

¹⁷ A. Miłobędzki, *Architektura Warszawy za Wazów*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 79.

niarskiej powstałej „przed 1637” r.¹⁸ Przy innej okazji Michał Wardzyński podał, że „Władysław przed 1631 r. pozyskał Villa Regia przy Krakowskim Przedmieściu, której przebudowę i zmianę wyposażenia zakończono po 1637 r. w związku ze ślubem monarchy z Cecylią Renatą”¹⁹. W kolejnej publikacji tenże autor, prezentując siedem kamiennych detali architektonicznych wydobytych z Wisty, przyjmuje, że willowy „portyk wzniesiono przed 1637, być może według projektu nadwornego architekta Agostina Locciego lub Constantego Tencalli jako element rozbudowy programu tej rezydencji królewskiej w związku ze ślubem Władysława IV z Cecylią Renatą”²⁰. Wnioskować możemy, że badacz ten zakłada, iż budowla istniała wcześniej, w czasach Zygmunta III, a portyk i dekoracja kamienna zostały uzupełnione przez Władysława IV przed 1637 r. Przy tej okazji pojawiły się próby przypisania autorstwa detali wykonanych z marmuru chęcińskiego – wykonawców określano jako „warsztat Janusz Oleksego (atryb.)”, „Leonardo Mariani lub Giovanni Battista Falconi (atryb.)”, bez bliższego uzasadnienia tych atrybucji²¹.

CZAS POWSTANIA PAŁACU: 1635–1637 (1643). FAKTY I KONTROWERSJE

Teza, iż idea budowy Villa Regia zrodziła się u Zygmunta III, zatem przed 1632 r., nie znajduje uzasadnienia w realiach finansowych króla. Cenne badania archiwalne Waltera Leitscha, zwłaszcza królewskich rachunków budowlanych, rzucają sporo światła na możliwości inwestycyjne pierwszego Wazy²². Wynika z nich, iż w latach 1611–1624 prowadzono prace przy Zamku Królewskim, będącym rezydencją państwową; kontynuowano je w latach 1624–1629. Zarządcą (pisarzem skarbowym) tej fabryki był Erhard Kleinpoldt²³. Równocześnie od 1624 r. wznoszono Zamek Ujazdowski, letnią, podmiejską siedzibę o funkcjach rekreacyjnych. Tam sprawy finansowe prowadził Wojciech Baryczka²⁴. Willowy charakter podkreślono w akcie fundacyjnym, określającym obiekt jako „pałac letni”, zatem była to *villa suburbana*, choć w formie nowożytnego zamku²⁵. Charakterystyczne jest, że w rachunkach Zamek Ujazdowski nazywa się „budową” bądź „zamkiem” królowej (*königin gebeu, Schloss*). Leitsch wysuwa słuszny wniosek, że Ujazdów był przygotowywany dla monarchini jako dożywocie w razie śmierci króla. Jednak królowa zmarła w 1631 r., a w konsekwencji przypadł on Zygmuntowi III, następnie Władysławowi IV i Janowi II Kazimierzowi. Brak pieniędzy w królewskiej kasie państwowej powodował, że budowa zarówno „państwowego” Zamku Królewskiego, jak i prywatnego

¹⁸ M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa: Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013, s. 95.

¹⁹ M. Wardzyński, *Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019, s. 264.

²⁰ *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka...*, s. 303.

²¹ *Ibidem*, s. 303–309.

²² W. Leitsch, *Finanse i działalność budowlana dworu królewskiego w latach 1626–1629*, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1999.

²³ *Ibidem*, s. 79–98.

²⁴ *Ibidem*, s. 98–112.

²⁵ T. Bernatowicz, „*Regiae amoenitati...*”. *Ukształtowanie skarpy a krajobraz kulturowy Ujazdowa w czasach nowożytnych*, w: *Skarpa Warszawska*, red. B. Wierzbicka, Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, 1993, s. 61–76.

Ujazdowskiego była finansowana także z funduszy osobistych monarchini (sic!). Za życia Zygmunta III żadna z tych rezydencji nie została doprowadzona do stanu finalnego. Ujazdów wykańczano (zakupiono marmury do dekoracji) jeszcze w 1637 r. w związku z przybyciem Cecylii Renaty. W świetle stanu finansów Zygmunta III i prowadzonych inwestycji raczej wykluczone jest, by inicjował on nową, drogą inwestycję. Rekreacyjne funkcje związane z polowaniami pełnił pałacyk myśliwski w Nieporęcie²⁶. Zwrócić należy również uwagę na osobowość króla – introwertyka, zamykającego się w kameralnych wnętrzach, dystansującego się od otaczającej przestrzeni, o absolutystycznych zapędach, co widać też w preferowaniu „zamkowych” form siedzib. Zarówno Zamek Królewski czy Ujazdowski, których modernizacje były inicjowane przez monarchę, jak i użytkowane Wawel, Niepołomice, Łobzów lub Wilno reprezentowały starszy typ zamkniętej rezydencji, o silnie obecnych cechach izolacyjnych. Otwarty model nowoczesnych willi-pałaców, do jakich należała Villa Regia, nie odzwierciedlał także gustu i preferencji artystycznych Zygmunta III Wazy.

Również druga teza, jakoby inwestycja mogła być zrealizowana między 1625 a 1632 r. przez królewicza Władysława, czyli bezpośrednio po jego powrocie z europejskiej peregrynacji, jest mało prawdopodobna. Ze źródeł wynika, że nagminnie brakowało mu pieniędzy²⁷. Był rozrzutny do tego stopnia, że Zygmunt III powołał komisję do wyjaśnienia królewiczowskiego rozdawania rodowych skarbów, choćby Adamowi Kazanowskiemu. Nie wydawała się jeszcze pewna monarsza przyszłość Władysława. Nadal żył jego ojciec, a o pozytywny wynik przyszłej elekcji dopiero zabiegano. Królewicz prowadził aktywne życie – przebywał w miejscach, gdzie był starostą, lub zatrzymywał się w królewskich siedzibach. Nie istniały zatem warunki finansowe ani też potrzeba do tworzenia nowej rezydencji.

Rozważyć należy zatem tezę o budowie pałacu, gdy Władysław IV został królem. Po elekcji, w początkowych latach panowania, nowy władca był zajęty wojną z Wielkim Księstwem Moskiewskim (1632–1634), zakończoną pokojem w Polanowie. Kolejne lata, 1633–1635, przyniosły wojny z Turcją i Szwecją. Raczej nie należy przypuszczać, że w tak napiętej atmosferze zajmowałby się budowlanymi inwestycjami²⁸. Albrycht S. Radziwiłł prowadzący pamiętnik od 1632 r., opisując rozmaite wydarzenia, wymienia dość często zamki Królewski („zamek”) i Ujazdowski („Ujazdów”) oraz dwór w Nieporęcie. Określenie „pałac”, które można by ewentualnie utożsamiać z Villa Regia, po raz pierwszy pojawia się u niego w lutym 1635 r., gdy „wysłuchano w pałacu relacji z tureckiej misji posta Zielińskiego”, i maju, kiedy „król powrócił do pałacu”²⁹. Tak nazwana budowla w późniejszych latach prawie nie jest odnotowywana. Przed koronacją we wrześniu 1637 r.

²⁶ T. Bernatowicz, *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje...*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019, s. 157–171; A. Jakóbczyk-Gola, *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytne traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019, s. 101–125.

²⁷ S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, opr. J. Byliński, W. Kaczorowski, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005, s. 403–406.

²⁸ Stan finansów króla analizuje A. Filipczak-Kocur, *Rozrzutny czy ubogi król Władysław?*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, red. R. Skowron, Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2003, s. 353–375.

²⁹ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce, t. 2: 1637–1646*, tłum. i opr. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, s. 420, 451.

Cecylia Renata zatrzymała się najpierw w Zamku Ujazdowskim, skąd wyruszyła do namiotów ustawionych przy trakcie między tą rezydencją a Zamkiem Królewskim, gdzie odbyły się wstępne uroczystości powitalne, kontynuowane następnie w kolegiacie³⁰. Zaskakujące i trudne do wyjaśnienia wydaje się, że Albrycht S. Radziwiłł w zapiskach z lat 1637–1646 nie wzmiankuje ani razu pałacu, gdy odnotowuje najważniejsze miejsca pobytów króla, jego małżonki i ich dzieci. Monarcha z żoną mieszkają głównie w Zamku Królewskim. Wspomniane są również ich pobyty w Ujazzdowie, Nieporęcie, Niepołomicach, Łobzowie itd., ale nie w willi przy Krakowskim Przedmieściu³¹. Kanclerz litewski nie był nieczuły na wartości architektoniczne, co poświadcza jego diariusz podróży z królewiczem i obszerny opis pałacu Koniecpolskiego w Podhorcach. Radziwiłł

1. Christian Melich, *Panorama Warszawy*, ok. 1625, fragment z dworem na terenie późniejszej Villa Regia, Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München. Repr. za: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, kat. wyst., red. J. Żukowski, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019 / Christian Melich, *Panorama of Warsaw*, c. 1625, detail showing the manor house on the site of the later Villa Regia, Bayerische Staatsgemäldesammlungen – Alte Pinakothek München. Reprod. after: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, exh., cat. ed. by J. Żukowski, Warsaw: Royal Castle in Warsaw – Museum, 2019

sporadycznie komentuje kwestie związane z królowymi, chyba że odnosiły się one do spraw państwowych lub jego prywatnych interesów. Może w tym tkwi wyjaśnienie tej dziwnej sytuacji. Więcej informacji mamy o pobytach Jana Kazimierza i Ludwiki Marii w Pałacu Kazimierzowskim, który stał się za ich panowania ważnym ośrodkiem życia dworskiego³².

Powstanie willi można wiązać w jakimś stopniu z przygotowaniami do ślubu króla, który rozważany był już od elekcji, by w 1636 r. na żonę władcy wybrana została Cecylia Renata Habsburżanka (zm. 1644), córka cesarza Ferdynanda II³³. Przybycie do Warszawy cesarzówny musiało spowodować aktywność w celu zapewnienia jej właściwej rezydencji. Pałac przecież miał być przeznaczony dla niej i fraucymeru. Na lokalizację nowej siedziby wybrano prywatny, częściowo już zagospodarowany teren z menażerią i zwierzyńcem istniejącymi od czasów jagiellońskich³⁴. Drewniany budynek uwzględnia na *Panoramie Warszawy* z ok. 1625 r. Christian Melich (il. 1).

³⁰ *Ibidem*, s. 35 i nn.; J.A. Chrościcki, *Dwór królewski a problematyka mecenatu polskich Wazów*, w: *Narodziny stolicy...*, s. 97.

³¹ Radziwiłł, *op.cit.*, s. 157.

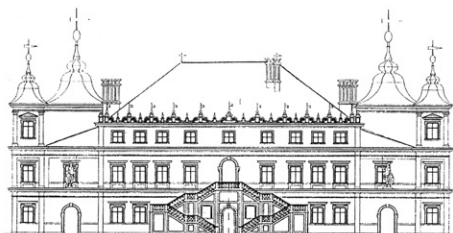
³² B. Fabiani, *Na dworze Wazów w Warszawie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, *passim*.

³³ Radziwiłł, *op.cit.*, s. 16.

³⁴ Znaczenie miejsca podnosiło też sąsiedztwo kościoła św. Krzyża. W 1626 r. biskup Jan Wężyk, ten, który później jako prymas koronował Władysława na króla, zatwierdził utworzenie parafii świętokrzyskiej, E. Kowalczykowa, *Kościół Św. Krzyża*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975, s. 11. Zob. J. Sito, *Historia fundacji i budowy kościoła św. Krzyża*, w: *Serce miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa: Mazowiecka Jednostka Wdrażania Programów Unijnych, 2010, s. 146–153; *idem*, *Architektura kościoła św. Krzyża*, w: *Historia fundacji i budowy...*, s. 154–160.

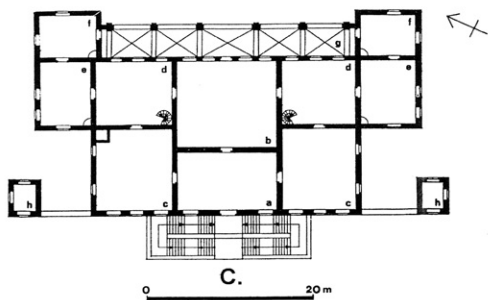
2. Erik J. Dahlberg, *Panorama Warszawy*, 1656, fragment z Villa Regia, widok elewacji od strony Wisły, Kungliga biblioteket w Sztokholmie. Repr. za: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019 / Erik J. Dahlberg, *Panorama of Warsaw*, 1656, detail showing the Villa Regia, view of the facade from the Vistula River, Kungliga biblioteket in Stockholm. Reprod. after: *The World of the Polish Vasas. Essays*, ed. by J. Żukowski, Z. Hundert, Warsaw: Royal Castle in Warsaw – Museum, 2019

A.

B.

C.

3. Jolanta Putkowska, rekonstrukcja Villa Regia, stan ok. połowy XVII w. Repr. za: J. Putkowska, *Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 23, 1978, z. 4 / Jolanta Putkowska, reconstruction of the Villa Regia, condition c. mid-17th century. Reprod. after J. Putkowska, *Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, vol. 23, 1978, fasc. 4

Wreszcie argument wzmacniający tezę o budowie willi z inicjatywy Władysława IV po 1637 r. stanowi fakt, że w tym roku przekazał on Adamowi Kazanowskiemu użytkowaną rezydencję (pałac Kazanowskich) przy rynku Bernardyńskim przebudowaną przez Tencallę³⁵. Villa Regia została ukończona przed 1642/1643 r., co bezsprzecznie potwierdza poetycki opis Adama Jarzębskiego w *Gościńcu albo Krotkim opisanu Warszawy*³⁶, a następnie rysunek Erika J. Dahlberga z 1656 r. (il. 2) opracowany graficznie przez Nicolasa Perella, opublikowany w dziele Samuela Pufendorfa jako fragment panoramy miasta widzianego od strony Pragi³⁷.

³⁵ R. Kunkel, M. Rozbicka, W. Wołkowski, *Interwencyjne nadania architektoniczne pałacu Adama Kazanowskiego w Warszawie*, Archiwum Stołecznego Konserwatora Zabytków, Warszawa 2007 (maszynopis).

³⁶ A. Jarzębski, *Gościńiec albo Krotkie opisanie Warszawy*, opr. W. Tomkiewicz, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974, s. 132–141.

³⁷ [S. Pufendorf], *Samuelis liberi baronis de Pufendorf de rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentarium libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae: sumptibus Christophori Riegellii, literis Knorzianis, 1696.

DOTYCHCZASOWE REKONSTRUKCJE ARCHITEKTURY VILLA REGIA

Jolanta Putkowska podjęła się rekonstrukcji bryły i planu budowli, ilustrując jedynie dwa etapy nieskorelowane z wcześniej określoną periodyzacją. Pierwszy opisany został jako stan „około połowy XVII wieku” (il. 3), drugi – jako „stan z około 1690 r.”³⁸ Wizualna rekonstrukcja pierwszej fazy przedstawiająca wygląd obiektu przed potopem nie znajduje w pełni uzasadnienia. Miałby istnieć w takim kształcie od początku budowy, tzn. od okresu przed 1632 r., do momentu zamieszkania w nim Ludwiki Marii w 1646 r. Ukazany został z odstawionymi wieżami frontowymi połączonymi z murami parawanowymi z ustawionymi rzeźbami figuralnymi (sic!), za którymi znajdowałyby się niezabudowane narożniki pałacu. Założenie to badaczka oparła na niekonsekwencji i nieregularności w rozmieszczeniu okien w elewacji frontowej, w części między frontowymi schodami a wieżami. Drugim argumentem miał być fragment z dzieła Jarzębskiego: „Wszedłem w jakiś przegródeczek / Pod pokoje, w zagródeczek”, wskazujący jakoby na istnienie niezabudowanych części narożnych. Na tę teorię powołuje się wielu badaczy, choć niektórzy, jak Adam Miłobędzki, pozostali w tej kwestii wstrzeźliwi³⁹. Symetria w kompozycji fasad z regularnym rozmieszczeniem otworów stanowiła istotny dezyderat obowiązujący przy projektowaniu, ale nie zawsze był on stosowany ortodoksyjnie. Nieregularności pojawiały się w związku z modyfikacjami funkcji wnętrz, niekompetencjami architekta bądź przeszkodami technicznymi. W XVI- i XVII-wiecznych budynkach świeckich znajdujemy różnorodne odstępstwa wynikające z dostosowywania formy do bieżących potrzeb programu wnętrz. Zakłócenie rytmu otworów parteru mogło wynikać również z umieszczenia w wieży południowej schodów, gdy północną zajmowała kaplica. To eliminuje istnienie parawanowej ściany, ponieważ żeby wejść do kaplicy z apartamentów królowej, należałoby wychodzić na zewnątrz pałacu. Pozostawienie wolnej przestrzeni między korpusem a wolno stojącymi wieżami połączonej jedynie murem nie znajduje także uzasadnienia ekonomicznego i funkcjonalnego. W wyniku pełnego zamknięcia obwodu murów zyskiwano cztery duże pokoje oraz możliwość wstawienia schodów. W tle czytelne jest źródło inspiracji tego pomysłu – pałac biskupi w Kielcach powstały pod wpływem rezydencji w Ujazdowie. Koncepcja architektoniczna i ideowa kieleckiej rezydencji zasadniczo różni się od dzieła warszawskiego. W Kielcach budynek zamknął pierzeję reprezentacyjnego placu z wcześniejszą katedrą po drugiej stronie, co w konsekwencji zmniejszało powierzchnię i zmuszało do stworzenia nietypowego przejścia do ogrodu i zaplecza gospodarczego. Oś pałacu pokrywała się z osią katedry, a symetryczne, rozstawione wieże dopełniały symbolicznie sakralnego charakteru miejsca. W Warszawie przestrzeni było pod dostatkiem. Przed willą rozciągał się ogród, dalej niska, drewniana zabudowa wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia. Rysunek Dahlberga z 1656 r. ukazuje Pałac Kazimierzowski o zwartej bryle korpusu. Dużego dystansu i krytycyzmu interpretacyjnego wymaga również konkretyzowanie poetyckiego tekstu Jarzębskiego. Muzyk mieniący się być architektem, choć nie miał wykształcenia w tej

³⁸ Putkowska, *Królewska rezydencja...*, ryc. 10, 11, s. 290; ryc. 14, s. 294; ryc. 15, s. 296.

³⁹ Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku...*, s. 204. Omawia Pałac Kazimierzowski, nie wypowiadając się na temat autorstwa projektu i budowy.

4. Piwnice z czasów Władysława IV pod częścią południową Pałacu Kazimierzowskiego, widok na zamurowane okna w zewnętrznej ścianie od dziedzińca, 2015. Fot. T. Bernatowicz / Cellars from the time of Ladislas IV under the southern part of the Kazimierzowski Palace, view of the bricked up windows in the outer wall on the side of the courtyard, 2015. Photo T. Bernatowicz

dziedzinie, ubierając swój ogląd w poetycką konwencję, komplikował rzeczywisty wygląd form.

Zasadniczym jednak argumentem na rzecz tego, że od początku swojego istnienia budowla posiadała zwartą bryłę, są zachowane do dziś dwukondygnacyjne piwnice przesklepione kolebką pod częścią obecnego Pałacu Kazimierzowskiego od strony południowej, dokładnie pod rezerwowym wolnym terenem za murem parawanowym. Na poziomie -1 widać od strony dziedzińca zamurowane dwa niewielkie okna oraz otwór wejściowy (il. 4). Od strony południowej występują również identyczne dwa okna, zamknięte odcinkiem łuku (il. 5, 6). Czytelna wydatna grubość murów i odkryty wątek cegieł, z charakterystyczną dla 1. połowy XVII w. cegłą, wskazują na budowę w czasach Władysława IV. Pierwotny poziom umieszczenia okien świadczy, że pałac był znacznie wypiętrzony powyżej poziomu gruntu. Wejście do piwnicy i sąsiednich pomieszczeń, obecnie niedostępnych, umożliwiała schodki i drzwi od dziedzińca, co widoczne jest jeszcze na inwentaryzacjach saskich. Faktyczny poziom piwnic stanowi obecnie poziom -2, z którego w 2015 r. dostępne było jedno pomieszczenie, dawne stanowisko sejsmografu, przesklepione kolebką. Ze względu na ścisły tynk trudno określić typ cegieł i okres budowy.

Drugim, zasadniczym elementem kontrowersyjnym jest rekonstrukcja zewnętrznych schodów. Eksploracje dna Wisły i wydobyte liczne marmurowe (kamienne) detale, pochodzące z rabunku Szwedów, potwierdzone badaniami Huberta Kowalskiego, zdają się wskazywać jednoznacznie, że pochodzą z willi Władysława IV⁴⁰. Relikty te potwierdzają, że od frontu istniała

⁴⁰ H. Kowalski, *Królewskie rezydencje na dnie Wisły*, „Z Otchłani Wieków”, t. 66, 2011–2012, nr 1–4, s. 15–17; *idem*, *Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły*, „Renowacje i Zabytki”, 2012, nr 3, s. 138–140; H. Kowalski, M. Wardzyński, *Czas „potopu”*. *Zniszczenia Warszawy*, w: M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium*

kolumnowa loggia ze zwierciadlanymi schodami prowadzącymi na *piano nobile*, nie zaś odkryte schody.

ZWERYFIKOWANA REKONSTRUKCJA BUDOWLI W CZASACH WŁADYSŁAWA IV

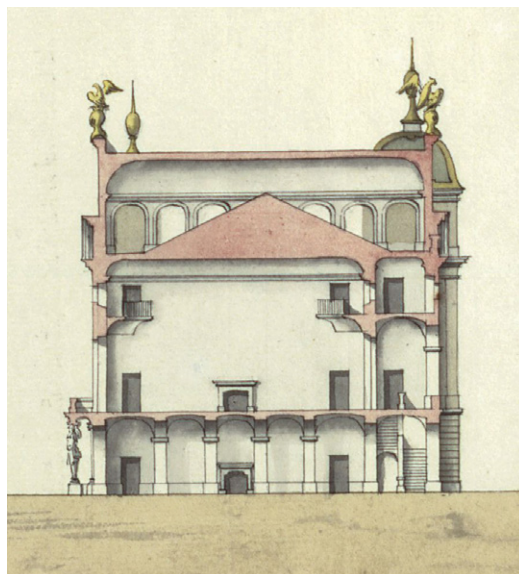
W świetle powyższej analizy uznać można, że pałac powstawał w latach 1635–1637, być może był uzupełniany do roku 1643 i pozostawał w niezmienionej formie do szwedzkiego zniszczenia w latach 1656–1657. Na podstawie ponownego krytycznego odczytania rysunku Dahlberga, saskich inwentaryzacji obu fasad (*Rudera Vom sogenannten Casimirisches Palais...*) (il. 8)⁴¹ i rzutu parteru

warszawskie..., s. 89–103; H. Kowalski, „Memoriał” Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskich rezydencji, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrzkiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra, 2014, s. 135–143; *idem*, *Zatopiony transport dzieł sztuki z czasów potopu w relacjach historycznych z epoki*, „Przegląd Historyczny”, t. 55, 2015, z. 3, s. 565–575; *idem*, „Archeologiczny kilometr Wisły”. *Dziedzictwo narodowe wydobyte z Wisły w ramach interdyscyplinarnych badań*, „Ochrona Zabytków”, t. 68, 2015, z. 2 (267), s. 239–244.

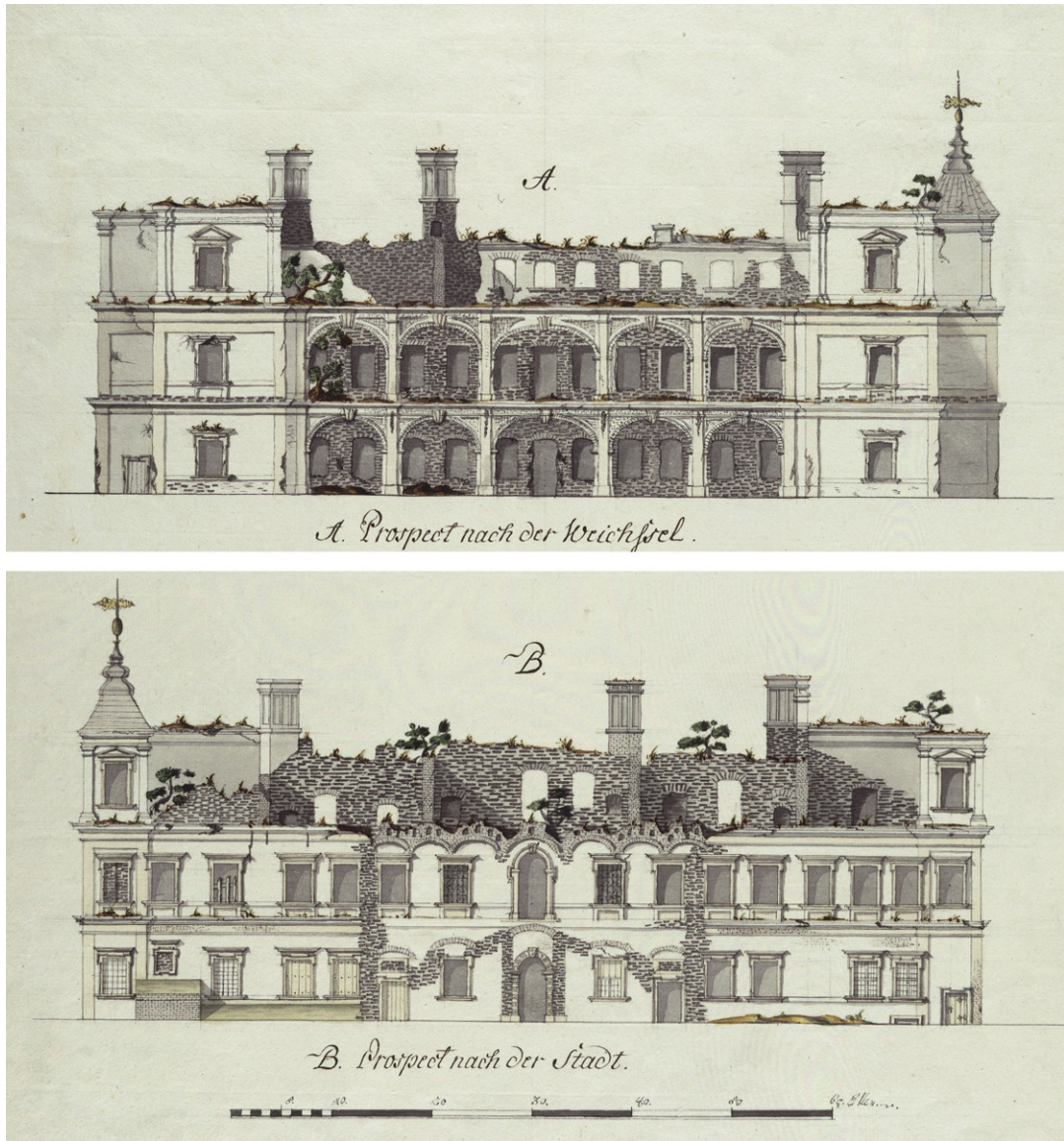
⁴¹ Hauptstaatsarchiv Dresden (dalej: HSAD), Schr. VII, F. 87, Nr 2, Bl. c. – *Rudera / Vom sogenannten Casimirisches Palais, wie solches Anno 1701 forgefunden worden und sowohl / gegen di Stadt= also Weichsel= Seite anzusehen gewesen. / A. Prospect nach der Weichsel. B. Prospect nach der Stadt*. Bryła budynku rysunku Johanna G. Feygego nie wyglądała aż tak źle. Widzimy jedynie zniszczone częściowo dachy i hełm wieży, ale mury, obramienia okien i loggia od frontu są w dobrym stanie. Konfrontacja z inwentaryzacjami saskimi ujawnia, że na tych ostatnich proces destrukcji znacząco się pogłębił. Górne partie murów uległy zniszczeniu, brakuje loggii ze schodami od frontu i trzech hełmów. Jakże może być wyjaśnienie takiego stanu rzeczy? Po pożarze Sobiescy przestali się interesować budowlą, szczególnie że rok później umarł Jan III, a jego synowie otrzymali w spadku kilka okazalszych rezydencji. Pałac niszczał do 1727 r.,

5. Piwnice z czasów Władysława IV pod częścią południową Pałacu Kazimierzowskiego, widok na okna pierwotnie w zewnętrznej ścianie budynku, 2015. Fot. T. Bernatowicz / Basements from the time of Ladislas IV under the southern part of the Kazimierzowski Palace, view of the windows originally in the outer wall of the building, 2015. Photo T. Bernatowicz

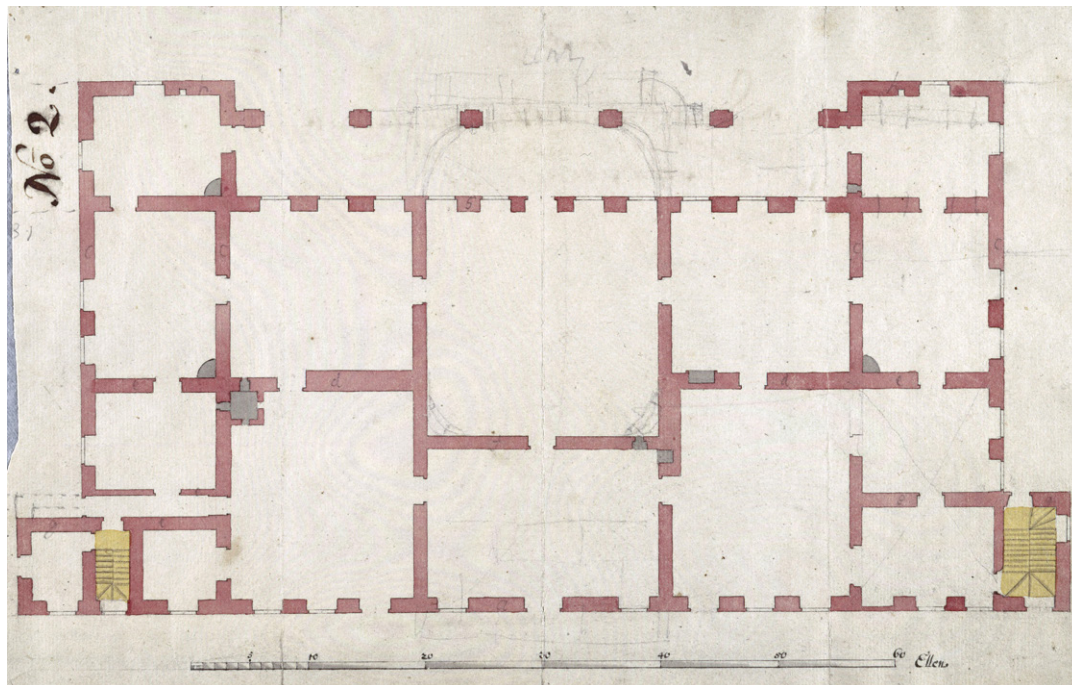

6. Pałac Kazimierzowski, przekrój poprzeczny przez projektowaną rozbudowę Augusta II, widoczne sięć i sala terrena z czasów Władysława IV oraz czytelna skala pierwotnej Sali Wielkiej na piętrze. Oryg. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Fot. SSAD / Kazimierzowski Palace, cross-section through the planned extension by August II, with visible vestibule and Terrena hall from the time of Ladislas IV and clearly-defined scale of the original Great Hall on the first floor. Orig. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Photo SSAD

8. Widok elewacji Pałacu Kazimierzowskiego od Wisły i od dziedzińca z inwentaryzacji pod kierunkiem J.D. Jaucha i J.S. Deybla (1728–1735), wykadrowany. Oryg. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Fot. SSAD / View of the facade of the Kazimierzowski Palace from the Vistula River and from the courtyard from the inventory compiled under the supervision of J.D. Jauch and J.S. Deybel (1728–1735), cropped. Orig. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Photo SSAD

Pokoje na parterze rozplanowano w układzie pięciodzielnym, osiowym i symetrycznym (wys. ok. 4,5 m). Przejście pod schodami portyku prowadziło do niskiej sieni skomunikowanej z salą terreną (jej skala zachowana jest współcześnie) i dalej przez loggię na taras ogrodowy od strony Wisły. Istniejące po bokach po dwa działy mieszczące apartamenty zawierały po sześć pokoiów. Dwa duże graniczyły z sienią i salą terreną, pełniły funkcję pierwszej i drugiej

9. Rzut parteru Pałacu Kazimierzowskiego z inwentaryzacji pod kierunkiem J.D. Jaucha i J.S. Deybla (1728–1735). Oryg. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Fot. SSAD / First floor plan of the Kazimierzowski Palace from an inventory compiled under the supervision of J.D. Jauch and J.S. Deybl (1728–1735). Orig. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden. Photo SSAD

antykamery. W dziale trzecim, zewnętrznym, znajdowały się gabinet (w wieżowym ryzalicie), sypialnia, garderoba i pokój przy wieży. Identyczny rozkład istniał po drugiej stronie sieni i sali tereny. Tradycyjnie ze względu na konstrukcję na piętrze powtórzono układ i powierzchnię wewnątrz z parteru, ale te były znacznie wyższe (ok. 8 m). Wyróżniała się biegnąca na przestrzał Sala Wielka na piętrze, do której prowadziły schody z portyku; jej okna wychodziły na loggię, co zauważył Jarzębski: „Na wierzchu sala odkryta / Blachą po pańsku nakryta: / Z której widzieć strony obie / Na kilka mil, patrzaj sobie / W polach łąki, lasy wody, / Po których sztuk, komieg chody”. *Per analogiam* z programami funkcjonalnymi innych rezydencji renesansowych i barokowych tego czasu można przyjąć, że pokoje apartamentów pełniły funkcje pierwszego i drugiego przedpokoju, sypialni, garderoby i gabinetu, co po części uwzględnione zostało w rekonstrukcji Putkowskiej⁴⁴. Niemniej Jarzębski opisuje jedynie splendor pokoi parteru, wymieniając marmurowe posadzki i portale, polichromie i tapiserie. W wieży południowej znajdowały się drewniane schody, w północnej być może – kaplica pałacowa pw. św. Cecylii, patronki królowej Cecylii Renaty, dlatego schody przesunięto do korpusu kosztem powierzchni pokoju.

⁴⁴ Putkowska, *Architektura Warszawy...*, s. 75. Oznaczenie funkcji wewnątrz przyjęte zostało na „ok. 1690” i dotyczy piętra, na którym wyodrębniono „sien” i „salon” w skali odzwierciedlającej parter na pomiarze saskim, gdy Jarzębski jednoznacznie mówi o sali na przestrzał.

Ważnym elementem architektury pałacu były zewnętrzne schody usytuowane od frontu i prowadzące do Sali Wielkiej na piętrze. Opinie o ich kształcie formułowano na podstawie interpretacji kilku źródeł. Jedno z nich stanowiła niejasna wzmianka Jarzębskiego: „Po tym spojrzę coś do góry / I obaczę tu dzież mury / Kolumnety stoją z przodku / Pod niemi frambuży w środku”⁴⁵. Znajduje się ona między opisem budynku fraucymeru i ogródka położonego pomiędzy pałacem a stokiem skarpy. Wątpliwa jest jednak identyfikacja tej kolumnady ze schodami. Drugim źródłem jest wspomniany pomiar saski z 1701–ok. 1727 r., na którym widoczne są łukowate bruzdy w ścianach po pierwotnym portyku ze schodami. Uzupełnienie stanowi rysunek Johanna G. Feygego ukazujący loggię ze schodami, ale już po odbudowie w 1660 r. Skłaniać się należy do przyjęcia opinii, że do wnętrza prowadziły dwubiegowe, lustrzane schody znajdujące się w portyku zbudowanym z filarów w dolnej części i kolumn w górnej. Widoczne wyłamania w murze na pomiarach saskich wskazują na siedmioosiowość i przykrycie jednospadowym dachem. Istnienie tej okazałej struktury komunikacyjnej i reprezentacyjnej potwierdzają ostatnie eksploracje dna Wisły i badania Huberta Kowalskiego (il. 11). Zauważyć należy, że portyk otwierał się na ogród, pełniąc funkcję trybuny widokowej, również podczas odbywających się tam okazjonalnych inscenizacji. Ten aspekt mógł mieć istotny wpływ na koncepcję architektoniczną tej części budowli. Prócz reprezentacyjnych schodów paradnych w portyku pionowy układ komunikacyjny tworzyły dwubiegowe schody w wieżach. Jarzębski wspomina także o kręconych schodach łączących bliżej nieokreślone przestrzenie parteru i piętra: „Potym krętym wschodkiem idę / Z góry na dół, w pokój wnidę”. Musiały być one ulokowane w pierwszych przedpokojach, położonych od frontu, co umożliwiało

10. Dawny erem kamedulski na Bielanych w Warszawie, destrukcja trzonu kolumny pochodzącej prawdopodobnie z Villa Regia. Repr. za: M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa: Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013 / Former Camaldolese hermitage in Bielany, Warsaw, destroyed shaft of a column probably from the Villa Regia. Reprod. after M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warsaw: Fundacja Hereditas, Historical Museum of the City of Warsaw, 2013

⁴⁵ Jarzębski, *op.cit.*, s. 134.

11. Międzyłucze arkady wydobyte z Wisły, prawdopodobnie część portyku frontowego Villa Regia, Muzeum Historii Polski. Repr. za: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, kat. wyst., red. J. Żukowski, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019 / Pier recovered from the Vistula riverbed, probably part of the front portico of the Villa Regia, Polish History Museum. Reprod. from: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, exh. cat., ed. by J. Żukowski, Warsaw: Royal Castle in Warsaw – Museum, 2019

12. Sklepienie wnętrza w Pałacu Kazimierzowskim na parterze w trakcie od dziedziczenia – il. H. Pillati (?), „Tygodnik Ilustrowany”, 1869. Repr. za: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Miziołek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003 / Vaulted interior on the first floor of the Kazimierzowski Palace in the enfilade running from the courtyard – fig. H. Pillati (?), ‘Tygodnik Ilustrowany’, 1869. repr. after: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, ed. J. Miziołek, Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003

łatwy dostęp komunikacyjny z zewnątrz oraz pomieszczeń gospodarczych parteru.

Wnętrza na parterze zostały przesklepione kolebką z lunetami (il. 12), pokoje na piętrze – stropami. Z tekstu Jarzębskiego wynika, że parter był bogato dekorowany: „Sztuczne malowanie w wierzchu, / Szumne fetocją spinane, / Z cudzoziemska rozpina-ne”. Znaczną rolę odgrywał kamień: „Z góry na dół, w pokój wnidę; / Aż tam wszystko od marmuru: / Posadzki, stół, mało muru”⁴⁶. W sieni znajdowały się natomiast „marmurowe odrzwia”. Wykładanie posadzek i ścian pokoiów marmurami oraz wstawianie kamiennych odrzwi należało do powszechnej praktyki w zamkach – Królewskim, Ujazdowskim, w Wiśniczu Nowym, Podhorcach czy warszawskim pałacu Koniecpolskich-Radziwiłłów. Można uznać, że dekoracja elewacji widoczna na pomiarze saskim prócz loggii zachowała formę z czasów sprzed potopu. Rozciągniętą horyzontalnie, 13-osiową fasadę korpusu dopełniały na skrajach jednoosiowe wieże. Obie kondygnacje korpusu i wież miały bezporządkowy charakter. Jedynie trzecie kondygnacje nietypowo wyróżnione zostały pilastrami doryckimi i trójkątnymi naczółkami. Podziały horyzontalne uzyskano gzymsami i wałkami, oddzielającymi i zamykającymi kondygnacje. Dekorację okien parteru tworzyły obramienia z uszakami wyłamanymi z boków i z góry, na których oparto odcinkowe naczółki, na piętrze zaś zastosowano ramy z uszakami wyłamanymi tylko po bokach i wspierającymi odcinkowe naczółki; parapety podparto listwowymi ramami opartymi na gzymsie. Loggia od Wisły na rysunku Dahlberga naszkicowana została schematycznie jako siedmioosiowa, dwukondygnacyjna, znajdująca się między alkierzowymi wieżami, wsparta na filarach zamkniętych eliptycznymi łukami. Na podstawie *Prospect nach der Weichsel...* możemy się domyślać, że na filary nałożono pilastry, a arkada środkowa była szersza od pozostałych.

13. J.G. Feyge, *Prospekt von Warschau*, 1701, widok na elewację Pałacu Kazimierzowskiego od dziedzińca, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlungen, Lag-/Sig. Ing.-Corps, B III, Warschau, 1. Fot. SSAD / J.G. Feyge, *Prospekt von Warschau*, 1701, detail showing the elevation of the Kazimierzowski Palace from the courtyard, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Kartensammlungen, Lag-/Sig. Ing.-Corps, B III, Warschau, 1. Photo SSAD

⁴⁶ *Ibidem*, s. 134.

Podczas odbudowy przeprowadzonej przez Affaitatię w 1660 r. zachowano wcześniejszą skalę i strukturę architektoniczną, uzupełniając jedynie zniszczenia dokonane przez Szwedów. Wygląd pałacu z tego czasu przybliżają rysunek Feygego i pomiar saski z ok. 1701–1727 r. Ponieważ wszystkie elementy kamienne zostały zrabowane, detale wykonano w zaprawie. Odnotowano ten fakt inskrypcją na portalu w portyku: ICR (*Ioannes Casimirus Rex*). Na nowo ukształtowano portyk w postaci arkad wspartych na murowanych filarach (il. 8, 13). Podobnie odbudowano loggię z filarami pokrytymi pilastrami porządkowymi, w skromniejszej formie wobec stanu sprzed potopu. Pozostałe elementy architektury pałacu zachowane zostały bez większych zmian do pożaru w 1695 r.⁴⁷

GENEZA ARCHITEKTURY PAŁACU KAZIMIERZOWSKIEGO

Forma architektoniczna pałacu reprezentuje zmonumentalizowany wariant renesansowej willi o włoskiej genezie, obecnej również w polskiej tradycji budowlanej od XVI w. Pomysł wzniesienia obiektu i wybór formy architektonicznej należały do Władysława IV. Zafascynowanie architekturą willową i ogrodami w pełnej rozciągłości widoczne jest w jego programie podróży, którą jeszcze jako królewicz odbył po Europie Zachodniej w latach 1624–1625⁴⁸. Dzienniki Stefana Paca, Jana Hagenawa i Albrychta Stanisława Radziwiłła ukazują wszechstronne zainteresowania Władysława. Prócz nawiedzania kościołów ze sławnymi relikwiami i zapoznawania się z architekturą *militaris* królewicz wręcz pasjonował się zwiedzaniem pałaców i willi z ogrodami oraz ich wyposażeniem. Prym wiodły w tym przypadku zespoły rezydencjonalne we Włoszech. Na trasie podróży królewskiego syna znalazło się kilkadziesiąt najznakomitszych zamków, pałaców miejskich i willi. Jedne służyły mu jako miejsce noclegu, inne wizytował w celu zwiedzania. Po drodze do Rzymu odwiedził m.in. willę Viscontich w Latinate pod Mediolanem⁴⁹. Rzym i okolice dostarczyły Władysławowi i jego dworzanom willowych i ogrodowych silnych wrażeń, co znalazło odzwierciedlenie w dziennikach. Rozpoczęto od wizyty w Watykanie, Palazzo del Quirinale i Palazzo Pallavicini Rospigliosi (Bentivoglio), dalej na trasie znalazły się Villa Montalto i Villa Celimontana. Wymowny i znakomicie charakteryzujący zainteresowania królewicza willami i ogrodami był sposób zwiedzania Villa Borghese. Z relacji Paca dowiadujemy się, że „Rano mszy wystuchawszy jechał Królewicz J.M. widzieć pałace i ogrody kardynała Burgiezege w winnicach wielkim kosztem od niego pobudowane; godna rzecz każdemu największemu człowiekowi do widzenia”⁵⁰. Zygmunt III zabronił synowi spotkania się z kardynałem Scypionem Borghesem z powodu wcześniejszych animozji z papieżem Pawłem V, stryjem kardynała. Dlatego też, jak podaje Hagenaw: „zwiedzał Królewicz willę Borghese bez wiedzy kardynała, aby ten uprzednio zawiadomiony, nie oczekiwał go

⁴⁷ Putkowska, *Królewska rezydencja...*, s. 296.

⁴⁸ J. Żukowski, *Listy Władysława Wazy i inne nieznanne źródła do jego europejskiej peregrynacji z archiwów szwedzkich i niemieckich*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, 2015, nr 2 (68), s. 59–121.

⁴⁹ *Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji*, opr. A. Przyboś, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977, s. 241.

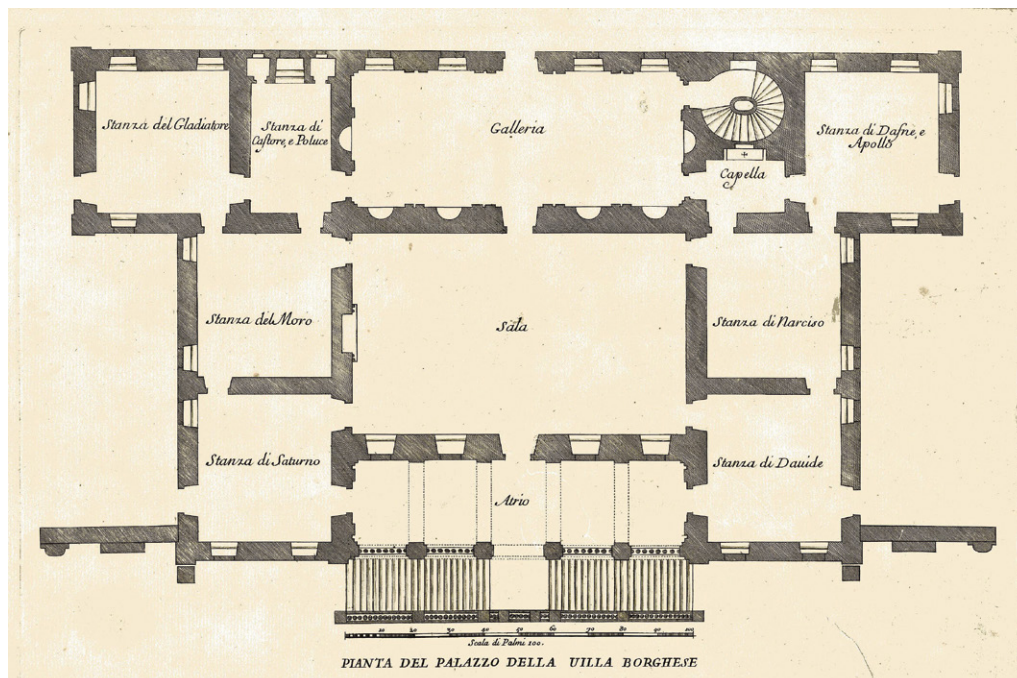
⁵⁰ *Ibidem*, s. 298.

14. Villa Borghese w Rzymie, elewacja frontowa, 2018. Fot. T. Bernatowicz / The Villa Borghese in Rome, front elevation, 2018. Photo T. Bernatowicz

15. Villa Borghese w Rzymie, elewacja ogrodowa, 2018. Fot. T. Bernatowicz / The Villa Borghese in Rome, garden elevation, 2018. Photo T. Bernatowicz

16. Villa Borghese w Rzymie, rzut parteru – G.B. Falda, G.G. Rossi, *Nuovi disegni dell'architetture, e piante de' palazzi di Roma*, Rome [1655]. Fot. archiwum autora / The Villa Borghese in Rome, first floor plan – G.B. Falda, G.G. Rossi, *Nuovi disegni dell'architetture, e piante de' palazzi di Roma*, Rome [1655]. Photo author's archive

w ogrodzie”⁵¹. Władysław wykorzystał nieobecność gospodarza, który był na konsystorzu w dzień św. Szczepana (26 grudnia), i „przyjechał w karecie i obejrzał wszystko, nim dano znać o jego bytności kardynałowi”⁵². Na trasie do Neapolu także nie zabrakło zwiedzania – oglądano Villa d'Este w Tivoli, Villa Mondragone i Villa Aldobrandini. W drodze do Florencji królewicz zatrzymał się, rzecz jasna, w Capraroli, dotarł do Villa Lante w Bagnai i Viterbo (zapewne Parco dei Mostri). We Florencji Władysław mieszkał w Palazzo Pitti, poznawał Giardino di Boboli, ale też został zaproszony do Villa del Poggio Imperiale przez ciotkę Marię Magdalenę Habsburżankę, wdowę po Kosmie II Medyceuszu, następnie pojechał do Casina kardynała Medyceusza i medycejskiej Villa dell'Ambrogiana w Montelupo Fiorentino, a później do Pratolino. Nie ominął Mantui z Palazzo Ducale i Palazzo del Tè oraz Vicenzy, choć przy tej ostatniej mowa tylko o „pałacu gubernatora” i Teatro Olimpico Palladia. Zwrócić warto uwagę, że królewicz uczestniczył w życiu towarzyskim toczącym się w ogrodach. Jadał posiłki w ogrodach Villa Celimontana i w „Tuoblanum [...] w ogrodzie kardynała Barberini”, a w Velletri brał udział w „zabawach w ogrodzie”⁵³. Królewicza bardzo interesowały urządzenia wodne, o których wspomina się przy okazji zwiedzania willi w Capraroli, Bagnai i Pratolino⁵⁴.

⁵¹ *Ibidem*, s. 299.

⁵² *Ibidem*, s. 297.

⁵³ *Ibidem*, s. 323.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 360.

Wpływ na kształt budowli warszawskiej wywarła niewątpliwie oglądana przez Władysława Villa Borghese (il. 14, 15, 16). W pałacu znajdujemy kilka zasadniczych części strukturalnych obecnych w willach włoskich, ale w innych zestawieniach, proporcjach i usytuowaniu w strukturze obiektu. W Villa Borghese dwa wieżowe ryzality, ale z jednokondygnacyjną loggią i tarasem umieszczone są od frontu, od ogrodu zaś mamy jedynie płyciny z oknami naśladujące arkadowanie (mogła tam być otwarta loggia, którą później zabudowano). Dwie wysokie wieże wyrastają bezpośrednio z korpusu, stanowiąc wizualne akcenty monumentalizujące bryłę. Związki dotyczą również opracowania elewacji w postaci ram, prostych lub uszakowych obramień okien, odcinkowych naczółków czy fragmentarycznego stosowania artykulacji porządkowej. Szczegółowych badań wymagają relikty wydobyte z Wisły, wśród których znajdują się kamienne fragmenty opraw podobne do wnęk na popiersia cesarzy rzymskich w willi na Pincio (il. 17, 18). Pary wież z gabinetami widokowymi spotykamy także w innych obiektach tego czasu. Występują w Villa Medici w Rzymie i Villa Mondragone (il. 19).

Portyki i loggie stanowiły nieodłączną formę identyfikującą *casa di villa*, wynikającą z rekreacyjnej funkcji budynku i antycznych odniesień. Wydatne ryzality z loggią w środku pojawiają się bodaj po raz pierwszy w Villa Farnesina w Rzymie (1510: B. Peruzzi), by później przekształcać się w wydłużone skrzydła jak w Villa Garzoni Michiel w Pontecasale (ok. 1540: J. Sansovino). Około połowy XVI w. nabierają charakteru wieżowego w rzymskiej Villa Medici (1564–1574: N. di Baccio Bigio, A. Lipi; 1576: B. Ammanatti), która oddziaływała na ukształtowanie wspomnianej już Villa Borghese. W diariuszach peregrynacji królewicza nie odnotowano odwiedzin w willi medycejskiej, ale z całą pewnością, zważywszy na bliskie kontakty z Medyceuszami, musiał ją widzieć co najmniej z zewnątrz. Ryzality z nadbudowanymi wieżami wprowadzono także na skrajach elewacji ogrodowej Villa d'Este, którą królewicz również oglądał osobiście. Za głównego propagatora łączenia tradycji włoskiej z północną uważa się Sebastiana Serlia, którego wzorniki propagują zasadę wyodrębniania narożnych wież, ryzalitów bądź pawilonów. Obecna jest ona w czteroskrzydłowych zamkach, a zwłaszcza w różnych

17. Międzytucze arkady wydobyte z Wisły, z owalną ramą marmurową mieszczącą pierwotnie popiersie, prawdopodobnie część portyku frontowego Villa Regia, Muzeum Historii Polski. Repr. za: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, kat. wyst., red. J. Żukowski: Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019 / Pier recovered from the Vistula riverbed, with an oval marble frame originally housing a bust, probably part of the front portico of the Villa Regia, Polish History Museum. Reprod. after: *Świat polskich Wazów. Przestrzeń – ludzie – sztuka*, exh. cat., ed. by J. Żukowski: Warsaw: Royal Castle in Warsaw – Museum, 2019

18. Villa Borghese w Rzymie, owalna nisza z popiersiem cesarza, 2018. Fot. T. Bernatowicz / The Villa Borghese in Rome, oval niche with a bust of an emperor, 2018. Photo T. Bernatowicz

wariantach willi, gdzie owe przyległości głównych korpusów osiągają rozbudowane, pawilonowe wielkości⁵⁵. Wieże na skrajach loggii występują w projekcie dla królewskiego pałacu w Fontainebleau, opublikowanego w 1575 r. w VII księdze Sebastiana Serlia⁵⁶.

Rozbudowane loggie obecne są w Villa Emo Capodilista w miejscowości Montecchia (koniec XVI w.: D. Varotari il Vecchio). Elewacje centralnej, kwadratowej budowli z czterech stron przeprute zostały dwukondygnacyjnymi i pięcioosiowymi loggiami. Królewicz mógł przejeżdżać w pobliżu tej willi, gdy przemieszczał się między Vicenzą a Padwą, ale z diariusza nie wynika, by się tam zatrzymywał. Widział natomiast okazałą loggię w papieskim Palazzo del Quirinale (1573–1577: M. Longhi il Vecchio; 1589: D. Fontana, F. Ponzio), ukształtowaną jednak od strony dziedzińca zamkniętego skrzydłami, co dokumentuje na rycinie Giacomo Lauro ok. 1618 r. Podobny przykład znajdujemy w Villa Mondragone rozbudowanej dla papieża Grzegorza XIII (1573–1577: M. Longhi il Vecchio),

a następnie od 1613 r. należącej do kardynała Scipione Borghese. Oprócz piętrowej loggii od dziedzińca znajduje się tam druga, mniejsza od niej, skierowana na ogród i ujęta wieżowymi ryzalitami.

Formy okazałych loggii obecne były w polskiej architekturze już wcześniej, na przełomie XVI i 1. połowy XVII w., by wymienić najznakomitszy przykład, jakim jest willa w Woli Justowskiej pod Krakowem, wzniesiona dla humanisty Josta Ludwika Decjusza, a w 1625 r. zmodernizowana przez Mattea Trapolę dla wojewody krakowskiego Stanisława Lubomirskiego⁵⁷. Fasada ogrodowa ukształtowana tu została w formie trójkondygnacyjowej i pięcioarkadowej loggii osadzonej między wieżowymi ryzalitami⁵⁸.

⁵⁵ [S. Serlio], *Sebastiano Serlio on Architecture. Volume Two. Books VI and VII of 'Tutte l'opere d'architettura et prospetiva'. With 'Castrametation of the Romans' and 'The Extraordinary Book of Doors' by Sebastiano Serlio*, red. V. Hart, P. Hicks, New Haven: Yale University Press, 2001, np. wille wiejskie, s. 203, 215–217.

⁵⁶ J. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, s. 201 i nn.

⁵⁷ J. Bogdanowski, *Przemiany architektoniczne willi na Woli Justowskiej*, „Rocznik Krakowski”, t. 46, 1975, s. 6–24. P.S. Szlezzynger, *Fundacje architektoniczne Stanisława Lubomirskiego, wojewody i starosty generalnego krakowskiego*, Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 1994; W. Komorowski, *Pałace i wille wieków XVII i XVIII*, w: *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 31–32.

⁵⁸ M. Dayczak-Domanasiewicz, *Architektura dworu biskupów krakowskich na Prądniku Białym na tle rozwoju nowożytnego budownictwa rezydencjonalnego okolic Krakowa*, w: *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 115–116.

19. Villa Mondragone we Frascati, widok elewacji frontowej, 2015. Fot. T. Bernatowicz / Villa Mondragone in Frascati, view of the front elevation, 2015. Photo T. Bernatowicz

Struktura planu pałacu Władysława IV, o układzie pięciodzielnym części centralnej z „dodanymi” pokojami w ryzalitach i wieżach, nie była w tym czasie nowością w Polsce. Wywodziła się z renesansowej architektury włoskiej XVI w., z wzorów teoretycznie opracowanych i realizowanych przez Sebastiana Serlia i Andreego Palladia⁵⁹. Na gruncie polskim tego typu rozwiązania występują od 4. ćwierci XVI w. w architekturze pałacowej i willowej. Wariant polegający na wspomnianych podziałach w rozciągnięty prostokąt reprezentują pałace Zamoyskiego w Zamościu, Żółkiewskiego w Żółkwi, Radziwiłłów w Ołyce i „kamienica” Radziwiłłów w Nieświeżu. Druga wersja, zawierająca się w obrysach zbliżonych do kwadratu, pojawiła się w pałacach w Nieświeżu (1584), Białej (1622: Paweł Negroni zw. Murzynem), Kielcach (1636–1641), willach Decjusza w Woli Justowskiej (1637–1641), biskupa Henryka Firleja w Czemiernikach (1617–przed 1624). Ten włoski schemat planistyczny dopełniany był „północnoeuropejskimi” dodatkami w postaci narożnych wież i wieżowych ryzalitów zakładanych na różnorodnych planach – kwadratu, prostokąta bądź wieloboku. W kontekście analogii należy zwrócić uwagę jeszcze raz na Villa Borghese i jej plan, który częściowo pokrywa się z pałacem warszawskim. Różnice wynikają ze specyficznego procesu, jaki dokonywał się w wyniku wykształcenia się dwójakiej koncepcji budynków o funkcjach rekreacyjnych. Rozszerzanie paradności wiejskich siedzib wpłynęło na tworzenie reprezentacyjnych pokoi na pierwszym piętrze, co skutkowało

⁵⁹ Kowalczyk, *Wille w Polsce...*, s. 277–318. J. Lewicki, *Warszawska architektura rezydencjonalna 1. poł. XVII w. Wyniki najnowszych badań i dalsze postulaty badawcze*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010, s. 13–24.

monumentalizacją schodów. Już w Poggio a Caiano, jednej z najwcześniejszych willi renesansowych (1473: G. da Sangallo), istniały początkowo lustrzane schody na planie litery L, prowadzące do sali i pokoi na piętrze. Również w Villa Borghese mamy zewnętrzne schody, bo *piano nobile* jest lekko wyniesione nad parter o funkcjach gospodarczych. W obu przypadkach zastosowano schody odkryte i skromne w formach. W drugim wariantcie architektonicznym willi włoskiej parter był dostępny bezpośrednio z ogrodu i dziedzińca i miał charakter kameralny, piętro zaś mieściło okazalą salę lub galerię, ale wchodziło się do niej wewnętrznymi schodami, jak w Palazzo del Quirinale czy Villa Mondragone. Owalne schody wewnętrzne istniały także w Villa Borghese. Villa Regia łączyła w sobie kameralność wewnątrz parteru otwierającego się na loggię i ogród z reprezentacyjnością pokoi na piętrze, dostępnych paradną, ale ujętą kolumnami Salą Wielką rozciągniętą na przestrzeń całego bloku. Naśladownictwa pojawiają się w pałacu Ossolińskich i pałacu Koniecpolskich-Radziwiłłów, gdzie wykorzystano rzymski układ willowy z loggią i długą salą-galerią ułożoną poprzecznie. Putkowska wyodrębniając dwie fazy kształtowania budowli, przyjęła, zgodnie ze znajomością praktyki renesansowej, że na początku powstały schody odkryte, dwubiegowe, w układzie lustrzanym, z podestami na załamaniu biegów. Fragment tekstu Jarzębskiego: „Potym spojrzę coś do góry / I obaczę tudzież mury; / Kolumnety stoją z przodku / Pod niemi frambuży w środku”⁶⁰ w kontekście wydobywania z Wisły fragmentów loggii otworzył dyskusję o umiejscowieniu kolumn w strukturze budynku. Pojawiły się teorie, że były one częścią portyku ze schodami, co wskazywałoby na wyjątkowy charakter tych ostatnich, mający znamiona scenograficznej trybuny do oglądania ogrodu i inscenizacji teatralnych oraz podziwiania sztucznych ognia.

PROJEKTANT PAŁACU: CONSTATE TENCALLA CZY AGOSTINO LOCCI ST.?

Jako poszukujący projektanta Villa Regia stajemy przed skomplikowanym zadaniem. Sprezycowano czas budowy na lata 1635–1637 i potwierdzono pewne istnienie pałacu w latach 1642–1643. Należy wykluczyć autorstwo Mattea Castella, który w tym czasie już raczej nie żył⁶¹. Uwagę zwraca jego siostrzeniec Constate Tencalla, ówczesnie czołowy architekt i kamieniarz, który od połowy lat 20. XVII w. działał w Rzeczypospolitej. Istnieją archiwalne poświadczenia, że od 1 września 1625 do 30 czerwca 1629 r. pracował w Wilnie i otrzymywał po 30 florenów miesięcznie. W 1634 r. był w Wilnie, a następnie wyjechał do Bissone (1635)⁶². W latach 1635–1637 przebywał w Rzeczypospolitej. Z sumiennie zestawionego przez Hannę Osiecką-Samsonowicz itinerarium architekta wynika, że w latach 1637–1643 z krótką przerwą (1639/1640) pozostawał w Warszawie, co odnotował w rachunkach Wojciech Giza opłacający artystów pracujących przy Zamku Królewskim⁶³. Po śmierci Castella był aktywnym architektem

⁶⁰ Jarzębski, *op.cit.*, s. 134.

⁶¹ H. Osiecka-Samsonowicz, *Castello (Castelli) Matteo*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016, s. 81–86.

⁶² Leitsch, *op.cit.*, s. 117.

⁶³ J. Lileyko, *Zamek Warszawski. Rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569–1763*, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, s. 99–100.

królewskim z tytułem *Architectus S. Reg. Maj.*, projektującym i realizującym dla Władysława IV różnorodne obiekty – Kolumnę Zygmunta III, Wieżę Władysławowską na Zamku Królewskim, kościół Bernardynów na Pradze oraz pałace Kazanowskich i Koniecpolskich-Radziwiłłów⁶⁴.

Drugą postacią pojawiającą się w kontekście Villa Regia jest współpracownik Tencalli Agostino Locci st., który do Warszawy przybył ok. 1632 r. i zatrudniony został do projektowania scenografii i opraw artystycznych dla Wazów w Wilnie i Warszawie. Był odpowiedzialny za organizację uroczystości związanych ze ślubem Władysława IV z Cecylią Renatą. W lipcu 1637 r. uczestniczył w kształtowaniu kompozycji ogrodu, ustawiając sprowadzone z Florencji marmurowe płaskorzeźby i brązowe odlewy⁶⁵. Mogło to mieć związek z wcześniejszym udziałem w projektowaniu ogrodu, ale też i ogólnej koncepcji willi królewskiej, zwłaszcza że pomysł kolumnowej formy portyku wpisywał się znakomicie w scenograficzne pomysły Locciego.

Nie wydaje się słuszne, jak podnoszono w dotychczasowych badaniach, że pałac wykazywał stylistyczne pokrewieństwa z Zamkiem Królewskim i Ujazdowskim. Po części jest to prawda, ale dotyczy odcinkowych naczółków nad oknami, uszakowych obramień okien i drzwi oraz płycinowo-ramowej plastyki ściany, co należało do obiegowego repertuaru wczesnego baroku rzymskiego, stosowanego przez większość architektów tego czasu. Niemniej nawet gdy dysponuje się skromnym zasobem materiału porównawczego analizowanych nieistniejących lub zrekonstruowanych obiektów, można dostrzec różnice. Castello stosował charakterystyczne bezporządkowe opracowanie ściany zamykanej narożnymi, plastycznymi boniowaniami, używanymi we wcześniejszej fazie wczesnego baroku rzymskiego. W Villa Regia ten system nie występuje, za to pojawia się zdobienie ścian lżejszymi optycznie ramowaniami, reglamentowanym wykorzystaniem porządków czy otwartością wewnątrz na otoczenie. Tencalla pracował w warsztacie Carla Maderny przy rozbudowie bazyliki św. Piotra (1609–1619) jako wyróżniający się kamieniarz, nawet realizujący dyspozycje rzeźbiarskie. Nie należy zapominać, że Pałac Kazimierzowski do czasów szwedzkich rabunków zdołała duży ilość dekoracji rzeźbiarskiej w kamieniu. Do projektowania i wykonania umieszczonych w nim portali, kominków, posadzek, kolumn, balustrad i rzeźb figuralnych najbardziej predystynowany w tym czasie i w kręgu królewskim był Tencalla.

⁶⁴ T. Bernatowicz, *Pałac Koniecpolskich-Radziwiłłów. Modernizacja i transformacje programu wewnątrz na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 81, 2019, s. 393–398; H. Osiecka-Samsonowicz, *Tencalla Constante*, w: *Słownik architektów i budowniczych...*, s. 463–470. Zob. M. Karpowicz, *Artisti ticinesi in Polonia nel'600*, Bellinzona: Repubblica e Cantone del Ticino, 1983, s. 86–96.

⁶⁵ H. Osiecka-Samsonowicz, *Agostino Locci (1601–po 1660). Scenograf i architekt na dworze królewskim w Polsce*, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2003, s. 143–144.

REKONSTRUKCJA ODBUDOWANEGO PAŁACU PO ZNISZCZENIACH SZWEDZKICH: ISIDORO AFFAITATI

Kradzież kamiennych elementów wyposażenia i dekoracji przez Szwedów zmuszała projektanta do uzupełnienia ubytków. Kształt bryły Pałacu Kazimierzowskiego po odbudowie w części widoczny jest na rysunku J.G. Feygego z 1701 r. (il. 13). Zgodzić się należy z poglądem Putkowskiej i Kowalskiego, że ukazuje on widok od strony Krakowskiego Przedmieścia. Choć Feyge nie opanował metody skrótów perspektywicznych, to jednak sumiennie dokumentował stan techniczny prezentowanych budynków. Na rysunku widać murowany portyk wsparty na arkadowych filarach, mieszczący schody, nakryty kalenicowym dachem. Niejasny do identyfikacji jest jedynie wieżowy fragment wyrastający na rogu portyku. Z Władysławowskiej budowli zachowały się także mury magistralne pierwotnego korpusu, dwie wieże i wieżowe ryzality. Zniszczeniu uległy loggia frontowa ze schodami, loggia od Wisły, dachy i częściowo pokoje piętra. Rysunek Feygego z 1701 r. i saskie inwentaryzacje z ok. 1727 r. pozwalają na postawienie kilku wniosków. Nowy kształt otrzymała loggia ze schodami znajdującymi się od frontu. Ukształtowana została jako piętrowa, wsparta na filarach i – jak Władysławowska – siedmioosiowa. Odnowiono loggię między wieżowymi ryzalitami, która zachowała wcześniejszy kształt i dwie kondygnacje. Likwidacji uległa attyka, a dach kończył się prostą kalenicą z rynkami. Opis pożaru spisany przez Kazimierza Sarneckiego wskazuje, że w czasach Sobieskich, a pewnie i wcześniej, budowla kryta była gontem. Po odbudowie Pałacu Kazimierzowskiego nie uległy zmianie zasadnicze podziały pomieszczeń. Główne zadanie polegało na uzupełnieniu tych elementów, które zostały zrabowane przez Szwedów, takich jak kamienne dekoracje wnętrz, portyku, zapewne również obramienia okien i drzwi oraz wszelkie części metalowe.

Jak wspomniano wyżej, kwestie identyfikacji udziału architektów w odbudowie pałacu budzą kontrowersje. Wykluczyć należy w tym przypadku Giovanniego Battistę Gisleniego, który w tym czasie był nieobecny w Rzeczypospolitej⁶⁶. „Niech Król JMC. Pana Boratyniego i Izydora spyta, którzy mają mieć dawne Regestra, iako wiele górne same mieszkanie i pokrycie Pałacu tego kosztują” – to fragment listu Jana Kazimierza do Teodora Denhoffa z 20 lutego 1670 r. związanego z próbą sprzedania pałacu królowi Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu⁶⁷. Cytat ten wskazuje na udział dwóch architektów: Tytusa Liwiusza Burattiniego i Isidora Affaitatego. Kompetencje architektoniczne tego pierwszego są rozpoznane słabiej niż jego działalność gospodarcza, naukowa i mennicza⁶⁸. Wiadomo, że przy różnych okazjach udzielał się w Pałacu Kazimierzowskim, zwłaszcza jako uczony eksperymentator i wynalazca⁶⁹. Burattiniego (Boratyniego, Buratyniego) w świetle zacytowanej notatki uznać należy za specjalistę od wyceny materiałów i robót. Jego związki z budowlą były na tyle silne, że potwierdza je notatka ze swoistego słownika architektów wykonana przez Stanisława Augusta Poniatowskiego: *Bo-*

⁶⁶ H. Osiecka-Samsonowicz, *Gisleni (Ghisleni) Giovanni Battista*, w: *Słownik architektów i budowniczych...*, s. 165–181.

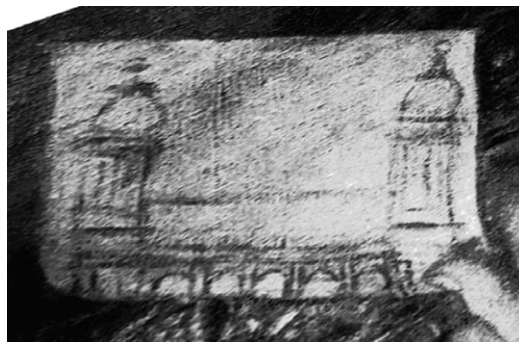
⁶⁷ *Eadem*, *Burattini Tito Livio*, w: *Słownik architektów i budowniczych...*, s. 70–78.

⁶⁸ B. Stefańczyk, *Tytus Liwiusz Burattini jako dzierżawca mennic – ofiara czy winowajca kryzysu lat 1659–1668?*, „Barok. Historia–Literatura–Sztuka”, t. 17, 2010, 1 (33), s. 67–96.

⁶⁹ Chrościcki, *Naukowo-literackie środowisko...*, s. 94–97.

20. Portret architekta Isidoro Affaitatego. Repr. za: M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011 / Portrait of the architect Isidoro Affaitati. Reprod. after M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warsaw: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011

21. Elewacja Pałacu Kazimierzowskiego od strony Wisły po odbudowie Isidoro Affaitatego. Repr. za: M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011 / The elevation of the Kazimierzowski Palace from the Vistula River after Isidoro Affaitati's restoration. Reprod. from: M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warsaw: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011

20. Portret architekta Isidoro Affaitatego. Repr. za: M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011 / Portrait of the architect Isidoro Affaitati. Reprod. after M. Karpowicz, *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warsaw: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011

ku (il. 20, 21). Elewacja ta ewidentnie przypomina fasadę Pałacu Kazimierzowskiego od strony Wisły, a nie rezydencji własnej budowniczego, jak widziałby to odkrywca przedstawienia. Portrety architektów z projektowanymi przez nich budynkami, w tym przypadku dla króla, mają starą tradycję – kreowały one prestiż i ilustrowały wybitne osiągnięcia ich twórców.

*ratini le palais Casimir encien*⁷⁰. Bezpośredni udział w pracach architektonicznych przy Villa Regia należałoby przypisać Affaitatiemu, z którym intuicyjnie związał projekt Mariusz Karpowicz. Na odkrytym przez tego badacza portrecie architekt trzyma rysunek elewacji pałacu z wieżami na skrajach i loggią w środku

W POSIADANIU SOBIESKICH

Jan Kazimierz podarował Pałac Kazimierzowski swojej żonie Ludwice Marii Gonzadze. Po śmierci królowej w 1667 r. w posiadanie nieruchomości weszła jej siostra Anna Maria, małżonka Henryka II de Guise, a następnie Edwarda Wittelsbacha, księcia Palatynatu-Simmern. Od niej pałac nabył w 1678 r. Jan III Sobieski, by następnie w roku 1690 przekazać go Jakubowi Ludwikowi. Pożar z 29 na 30 grudnia 1695 r. zniszczył wspaniałą siedzibę. Tragedię oddaje Sarnecki:

Nazajutrz z piątku na sobotę w nocy, *circa horam* 9, to jest 30 *decembris*, *aestus incendii* pałac kazimierzowski w perzynę obrócił, zostawiwszy same tylko ściany i kilka sklepień od

⁷⁰ S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954, s. 34.

dolnego mieszkania, a drugie chociaż i murowane *sub pondere* opadać musiały, które zaś były drewniane, jako i wszystkie jego struktury, blachy, ołowia w dym i popiół obrócone. Że tedy w nocy *ardor ignis perygiles* gasił przy mrozie bardzo wielkim, bo gunty na dachu od niego trzaskali, salwowano siła bardzo rzeczy i nie tuszą wielkiej szkody, bo się jeszcze nie porachowali z wszystkim. Królewicowa jm. do wizytek uniesiona z dziecięciem, a królewic jm. persewerował do dnia białego, *incumbens dispositioni* w ratowaniu *regiae suppellectilis et custodiae* onejże; dla których rzeczy, aby onych nie pokradli, samego pałacu nie ratowano, aż nierychto, kiedy już ze wszystkich stron ogień wybuchnął i z dachówki otów lał się jako woda, topiąc się, że niejednemu z kuruców i semenów za kołnierzą się nalało; co drudzy postrzegłszy, od tej ryny wstręt uczynili ratowania dalszego tak pięknej fabryki, z której obrazów także dorachować się nie mogą, lubo wszystkie wyrzucono z okien. Ognia początek *per inanimadversionem* podskarbiego królewicowej jm. Wretta [Paweł Wrett, podskarbi ks. Jadwigi Elżbiety – przyp. T.B.], który w swojej izdebce pod dachem drewka miał smolne za piecem; te od kafla stłuczonego zajęły się, tak że ogień prędko wybuchnął, z którego dym wprzód królewic im. Jakub poczuł i postrzegł; co żywo tedy za swój tłumoczek, drudzy panią i pana ratować rzucili się i rzeczy pańskie. Ten tedy Wrett tak odszedł izdebki swojej z zapalonym piecem, a tymczasem drewka za piecem zajęły się, nim ów powrócił, zajęły się ogień, że ledwo zbiec mógł i ostrzec państwo. I tak co królowie polscy przez kilkanaście lat budowali, to p. Wrett spalił tak piękny pałac wnet. Wielce było królestwo ichm. poturbowane tym ogniem; tejże nocy w Marywilu w pokojach królowej jm. królewicowa jm. spała z królewicem jm. I potem trzy nocy; wczora przenieśli się do Zamku, swojej ordynaryjnej w sejmy rezydencyjej⁷¹.

Stan budynku w kilka lat po zniszczeniu przedstawia fragmentarycznie widok Feygego. Wbrew dramatycznemu opisowi bryła pałacu nie prezentowała się aż tak tragicznie. Porównanie rysunku Feygego z inwentaryzacjami saskimi z lat 1701–ok. 1727 ukazuje, że na tych ostatnich proces destrukcji pogłębił się znacznie. Po pożarze Sobiescy stracili zainteresowanie obiektem, zwłaszcza że rok później umarł Jan III, a jego synowie uzyskali w spadku kilka okazalszych rezydencji. Przez następne prawie 30 lat, do zakupu w 1727 r. przez Augusta II, pałac nie był zamieszkały i niszczał.

⁷¹ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, opr. S. Sierpowski, cz. 2, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Foka, 2010, s. 417–418.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji*, opr. A. Przyboś, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977.
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- [Pufendorf S.], *Samuelis liberi baronis de Pufendorf de rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice*, Norimbergae: sumptibus Christophori Riegelii, literis Knorzianis, 1696.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637–1646, tłum. i opr. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, opr. S. Sierpowski, cz. 2, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Foka, 2010.
- [Serlio S.], *Sebastiano Serlio on Architecture. Volume Two. Books VI and VII of 'Tutte l'opere d'architettura et prospetiva'. With 'Castrametation of the Romans' and 'The Extraordinary Book of Doors' by Sebastiano Sello*, red. V. Hart, P. Hicks, New Haven: Yale University Press, 2001.

OPRACOWANIA

- Bernatowicz T., *Ambicje terytorialne Wazów i symbole królewskiego panowania w krajobrazie*, w: *Orzeł i Trzy Korony. Sąsiedztwo polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, kat. wyst., red. K. Połujan, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2002, s. 59–74.
- Bernatowicz T., *Pałac Koniecpolskich-Radziwiłłów. Modernizacja i transformacje programu wewnątrz na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 81, 2019, s. 389–411.
- Bernatowicz T., *Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019, s. 157–171.
- Bernatowicz T., „*Regiae amoenitati...*”. *Ukształtowanie skarpy a krajobraz kulturowy Ujazdowa w czasach nowożytnych*, w: *Skarpa Warszawska*, red. B. Wierzbicka, Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, 1993, s. 61–76.
- Bogdanowski J., *Przemiany architektoniczne willi na Woli Justowskiej*, „Rocznik Krakowski”, t. 46, 1975, s. 5–24.
- Chrościcki J.A., *Dwór królewski a problematyka mecenatu polskich Wazów*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, kat. wyst., red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1996, s. 93–101.
- Chrościcki J.A., *Naukowo-literackie środowisko Villa Regia*, w: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Miziołek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003, s. 83–100.
- Chrościcki J.A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.
- Dayczak-Domanasiewicz M., *Architektura dworu biskupów krakowskich na Prądniku Białym na tle rozwoju nowożytnego budownictwa rezydencjonalnego okolic Krakowa*, w: *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 115–116.
- Fabiani B., *Na dworze Wazów w Warszawie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Filipczak-Kocur A., *Rozrzutny czy ubogi król Władysław?*, w: *Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy*, red. R. Skowron, Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2003, s. 353–375.
- Jakóbczyk-Gola A., *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytne traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*, Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019.
- Jarzębski A., *Gościniec abo Krotkie opisanie Warszawy*, opr. W. Tomkiewicz, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.

- Karpowicz M., *Architekt królewski Isidoro Affaitati (1622–1684)*, Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2011.
- Karpowicz M., *Królewski Zamek Wazów w Warszawie. Wartości artystyczne*, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1987.
- Kobierzycki S., *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.
- Komorowski W., *Pałace i wille wiekach XVII i XVIII*, w: *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 31–32.
- Kowalczyk J., *Sebastiano Serlio a sztuka polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Kowalczyk J., *Wille w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 21 (1976), z. 4, s. 277–318.
- Kowalski H., „Archeologiczny kilometr Wisły”. *Dziedzictwo narodowe wydobyte z Wisły w ramach interdyscyplinarnych badań*, „Ochrona Zabytków”, t. 68, 2015, z. 2 (267), s. 239–244.
- Kowalski H., *Królewskie rezydencje na dnie Wisły, „Z Otchłani Wieków”*, t. 66, 2011–2012, nr 1–4, s. 15–17.
- Kowalski H., *Kupidyn z maczugą na delfinie. Fontanna z ogrodu Villa Regia w Warszawie*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, t. 22/1 (43), 2015, s. 87–105.
- Kowalski H., „Memoriał” Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskich rezydencji, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrkiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra, 2014, s. 135–143.
- Kowalski H., *Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły*, „Renowacje i Zabytki”, 2012, nr 3, s. 138–140.
- Kowalski H., *Zatopione w potopie szwedzkim. Zrabowane w XVII w. zabytki odzyskane po 350 latach*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 2013, nr 1–4 (74–77), s. 142–144.
- Kowalski H., *Zatopiony transport dzieł sztuki z czasów potopu w relacjach historycznych z epoki*, „Przegląd Historyczny”, t. 55, 2015, z. 3, s. 565–575.
- Kowalski H., Wardzyński M., *Czas „potopu”. Zniszczenia Warszawy*, w: M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa: Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013, s. 89–103.
- Kunkel R., Rozbicka M., Wólkowski W., *Interwencyjne nadania architektoniczne pałacu Adama Kazanowskiego, w Warszawie*, Warszawa: Archiwum Stołecznego Konserwatora Zabytków, 2007 (mps).
- Leitsch W., *Finanse i działalność budowlana dworu królewskiego w latach 1626–1629*, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1999.
- Lewicki J., *Warszawska architektura rezydencjonalna 1. poł. XVII w. Wyniki najnowszych badań i dalsze postulaty badawcze*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010, s. 13–24.
- Lileyko J., *Zamek Warszawski. Rezydencja królewska i siedziba władz Rzeczypospolitej 1569–1763*, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, s. 99–100.
- Lubomirski S.H., *Rozmowy Artaklesa i Ewandra*, wyd. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, 2006.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Miłobędzki A., *Architektura Warszawy za Wazów*, w: *Narodziny stolicy. Warszawa w latach 1596–1668*, kat. wyst., red. P. Mrozowski, M. Wrede, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1996, s. 69–81.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Agostino Locci (1601–po 1660). Scenograf i architekt na dworze królewskim w Polsce*, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2003.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Burattini Tito Livio*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016, s. 70–78.

- Osiecka-Samsonowicz H., *Castello (Castelli) Matteo*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016, s. 81–86.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Gisleni (Ghisleni) Giovanni Battista*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016, s. 165–181.
- Osiecka-Samsonowicz H., *Tencalla Constante*, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016, s. 463–470.
- Putkowska J., *Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 23, 1978, z. 4, s. 279–302.
- Putkowska J., *Pałac Kazimierzowski*, w: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Miziołek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003, s. 205–216.
- Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka Samsonowicz, J. Sito, Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2016.
- Sobieszczański F.M., *Kronika gmachów Uniwersytetu Warszawskiego*, w: *idem, Warszawa. Wybór publikacji*, t. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967, s. 65–69.
- Szaniawska W., *Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 29, 1967, s. 285–316.
- Szlezzynger P.S., *Fundacje architektoniczne Stanisława Lubomirskiego, wojewody i starosty generalnego krakowskiego*, Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 1994.
- Targosz K., *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1646–1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2015.
- Tomkiewicz W., *Warszawa w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 72, 1965, nr 3, s. 587–610.
- Wardzyński M., *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materiałoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVII wieku*, Warszawa: Fundacja Hereditas, 2015.
- Wardzyński M., *Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby*, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. J. Żukowski, Z. Hundert, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019, s. 257–273.
- Wardzyński M., Kowalski H., Jamski P., *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa; Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013.
- Z dziejów polskiego mecenatu artystycznego w wieku XVII*, opr. W. Tomkiewicz, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1952.
- Żukowski J., *Listy Władysława Wazy i inne nieznane źródła do jego europejskiej peregrynacji z archiwów szwedzkich i niemieckich*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, 2015, nr 2 (68), s. 59–121.

Dr hab. Tadeusz Bernatowicz, profesor Uniwersytetu Łódzkiego. Autor książek, m.in. *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej* (1998), *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań źródłowych nad architekturą ogrodów na Kresach* (2009), *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*; laureat Srebrnego Medalu „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” (2018). Zainteresowania badawcze: sztuka barokowa i recepcja architektury rzymskiej w Rzeczypospolitej, fundacje magnackie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XIX w., sztuka Europy Środkowo-Wschodniej, nowożytnie założenia rezydencjonalne i ogrodowe, ideologia władzy w sztuce, architektura Warszawy XVII–XVIII w.

